

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ:
ДИДАКТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙMENTAL EDUCATION OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE:
DIDACTIC TOOLKIT

У статті розглядається питання розумового виховання дітей старшого дошкільного віку як одного з пріоритетних напрямів сучасної дошкільної освіти. Авторки акцентують увагу на важливості формування у дітей шостого року життя не тільки системи певних знань, а й пізнавальної активності, основ логічного мислення та уяви, а також елементів аналітичної діяльності як таких, що закладають підґрунтя для подальшого успішного навчання дітей у школі. Задля цього вони пропонують використовувати в освітньому процесі широкий спектр дидактичних інструментів, обґрунтовуючи виховні та розвивальні можливості кожного.

Авторки доводять, що потужний потенціал для розумового розвитку старших дошкільників мають дидактичні ігри. Предметні, настільно-друковані або словесні, вони стимулюють пізнавальний інтерес та самостійну розумову діяльність дітей. У ході таких ігор дошкільники не лише здобувають нові знання та закріплюють уже вивчене, а й формують навички логічного мислення та критичного осмислення інформації.

Крім того, дослідниці розкривають потенціал інтелектуальних ігор та логічних вправ. Зокрема, обґрунтовують значення авторських розробок В. Воскобовича, З. Дьєнеша, Дж. Кюїзенерата та подружжя Нікітіних для формування у вихованців старших вікових груп навичок аналізу, узагальнення, класифікації, серіації, а також уміння робити прості логічні висновки.

Окрема увага у статті приділяється експериментам та дослідям як засобам розумового виховання дітей. Зазначається, що вони активізують пізнавальну діяльність дошкільників, стимулюють інтелектуальну допитливість, розвивають уміння логічно мислити, формувати власні судження та аргументовано висловлювати думки. У процесі експериментування та дослідницької діяльності діти не лише поглиблюють знання про навколишній світ, природні явища та взаємозв'язки у довкіллі, а й формують первинні уявлення про наукові способи пізнання дійсності.

Поряд з можливостями експериментів та дослідів, описуються й можливості дитячої літератури та різних видів конструкторів як таких, що активно впливають на розвиток психічних процесів старших дошкільників та сприяють реалізації завдань розумового виховання дітей цього віку.

Ключові слова: розумове виховання, старший дошкільний вік, дидактична гра, інтелектуальна гра, логічні вправи, експеримен-

тування, досліді, конструювання, дитяча література.

The article examines the issue of mental education of senior preschool children as one of the priority areas of modern preschool education. The authors emphasize the importance of developing in children of the sixth year of life not only a system of certain knowledge, but also cognitive activity, the basics of logical thinking and imagination, as well as elements of analytical activity as such, which lay the groundwork for the further successful study of children at school. For this purpose, they propose using a wide range of didactic tools in the educational process and substantiate the educational and developmental capabilities of each.

The authors prove that didactic games have a powerful potential for the mental development of older preschoolers. Subject, board-printed or verbal, they stimulate cognitive interest and independent mental activity of children. In such games, preschoolers not only gain new knowledge and consolidate those that were obtained earlier, but also develop skills of logical thinking and critical understanding.

In addition, the researchers reveal the potential of intellectual games and logical exercises. In particular, they substantiate the importance of the author's developments of V. Voskobovich, Z. Dienes, J. Kuizener and the Nikitin spouses for the formation of skills of analysis, generalization, classification, serialization, as well as the ability to make simple logical conclusions in preschoolers of older age groups.

Special attention in the article is paid to experiments and experiences as means of mental education of children. It is noted that they activate the cognitive activity of preschoolers, stimulate intellectual curiosity and develop the ability to think logically, formulate their own judgments and express opinions in a reasoned manner. In the process of experimentation and research activities, children not only deepen their knowledge of the world around them, natural phenomena and relationships in the environment, but also form primary ideas about scientific methods of cognition of reality.

In addition to the possibilities of experiments and experiences, the possibilities of children's literature and different types of construction sets are described. The authors indicate that they have an active influence on the development of mental processes of senior preschoolers and contribute to the implementation of mental education tasks for children of this age.

Key words: mental education, senior preschool age, didactic game, intellectual game, logical exercises, experimentation, experiments, construction, children's literature.

УДК 373.2.015.311-053.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/83.1.41>

Кирилів В.О.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри теорії, технологій
і методик дошкільної освіти
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Холтобіна О.У.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри технологій
дистанційного навчання та цифрової
дидактики в дошкільній освіті
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. У процесі модернізації сучасної системи дошкільної освіти особливої значущості набуває проблема розумового виховання дітей старшого дошкільного віку як одного з провідних напрямів, що забезпечує розвиток у вихованців пізнавальної активності, логічного мислення,

уяви та елементарних аналітичних умінь, закладаючи тим самим основу інтелектуальної готовності дітей до подальшого навчання у школі. Реалізація його завдань передбачає раціональний добір та використання у роботі такого дидактичного інструментарію, який виступав би засобом організації

пізнавальної діяльності дошкільників, сприяв би засвоєнню й обробці ними нової інформації та формуванню умінь застосовувати набуті знання у практичних ситуаціях. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність критичного переосмислення та оцінки ефективності тих засобів, які використовуються сьогодні у розумовому вихованні дітей шостого року життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема розумового виховання дітей старшого дошкільного віку не є новою і має тривалу історію у теоретико-методологічному дискурсі. Значний внесок у її розробку зробили такі видатні педагоги і психологи минулого, як Л. Виготський, О. Запорожець, Д. Ельконін, В. Сухомлинський, С. Русова та К. Ушинський, а також такі сучасні науковці, як А. Богуш, Т. Вінник, Н. Гавриш, І. Кравцова, Н. Коваль, О. Кононко, К. Крутій, С. Ладивір, Н. Лисенко, В. Литвин, В. Моляко, Т. Піроженко, О. Рейпольська, О. Савенков та ін. У їхніх дослідженнях висвітлено особливості когнітивного розвитку дітей шостого року життя, виявлено чинники, які впливають на формування інтелектуальних умінь та здібностей дошкільників, а також запропоновано ефективні підходи до організації розумового виховання як у закладах дошкільної освіти, так і в умовах сім'ї. Водночас, попри наявність ґрунтовної теоретичної бази, конкретні засоби реалізації розумового виховання в освітньому процесі старших дошкільників висвітлено вченими фрагментарно, що зумовлює потребу в їх узагальненні та систематизації.

Отже, **метою статті є** аналіз і узагальнення засобів розумового виховання дітей старшого дошкільного віку у контексті сучасної дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході наукового пошуку було встановлено, що дидактичний інструментарій розумового виховання дошкільників є багатокомпонентною системою засобів, спрямованих на розвиток мислення, пізнавальних інтересів, інтелектуальних здібностей та умінь дітей, оволодіння якими дозволяє педагогу цілеспрямовано і, головне, результативно впливати на розумовий розвиток вихованців з метою формування у них уявлень та знань про навколишній світ, розвитку їхньої пізнавальної діяльності та здатності до самостійного пізнання. Використання цих засобів в освітній діяльності дозволяє не лише активізувати у дошкільників пізнавальні процеси та стимулювати їхній інтерес до навчання, а й сприяє розвитку умінь орієнтуватися у нових ситуаціях, продуктивно застосовуючи отримані знання як під час виконання нових навчальних завдань, так і у повсякденному житті [3].

Найпотужнішим засобом розумового виховання дітей старшого дошкільного віку, який, власне, і посідає центральне місце у вищезазначеній системі,

є гра. Саме в ігровій діяльності найповніше реалізуються пізнавальні можливості дошкільників, формуються вміння порівнювати, узагальнювати, робити висновки. Гра природно стимулює інтелектуальну активність дітей та заохочує до самостійного пошуку рішень, дозволяє закріплювати отримані знання у практичному контексті та застосовувати їх у змінених умовах, що сприяє гнучкості мислення та здатності до переносу знань. Завдяки своїй емоційній привабливості та динамічності, гра створює сприятливе середовище для розумової активізації дітей, для розвитку їхніх розумових здібностей.

Проведене дослідження дозволило констатувати, що в освітньому процесі сучасних ЗДО з метою розумового виховання дітей старшого дошкільного віку найчастіше використовуються дидактичні ігри. Являючись структурованою ігровою діяльністю, спеціально розробленою для розв'язання конкретних пізнавальних завдань, вони сприяють розвитку у вихованців уваги, пам'яті, мовлення й мислення та дозволяють перетворити навчання дошкільників на захоплюючу пригоду, під час якої діти не тільки засвоюють нові знання, систематизують та закріплюють їх, але і вчаться критично мислити та логічно міркувати [8].

Сьогодні науково доведеними є значення та розвивальні можливості предметних, настільно-друкованих і словесних дидактичних ігор. Перші з них передбачають використання різних дидактичних іграшок, реальних предметів та різноманітного природного матеріалу і сприяють глибшому засвоєнню дітьми властивостей, якостей і ознак об'єктів, з якими вони взаємодіють у повсякденному житті. Вони активно впливають на розвиток сенсорних здібностей, мислення, пам'яті та уваги дошкільників, адже вимагають від вихованців виконання дій, пов'язаних з порівнянням предметів, їхньою класифікацією та серіацією, встановленням логічних зв'язків і послідовностей, а також із запам'ятовуванням кількісних та просторових характеристик об'єктів (прикладами таких дидактичних ігор можуть бути «Знайди зайвий предмет», «Розклади по місцях», «Добери мені пару», «Розстав за порядком», «Чого не стало?», «Склади у кошик» і т.п.).

Друга група ігор передбачає взаємодію дітей не з реальними предметами, а з їхніми зображеннями. Зміст таких ігор найчастіше спрямований на виконання таких завдань, як добір зображень за подібністю (наприклад, у лото чи парних картках), поєднання карток у логічні ряди (за принципом «Доміно»), складання цілісного об'єкта з окремих елементів (розрізні картинки, кубики) і т.п. Такі ігри сприяють уточненню і поглибленню уявлень дітей про навколишній світ, структуризації знань, а також стимулюють розвиток розумових операцій – аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення.

До третьої групи належать дидактичні ігри, опосередковані використанням слів. Зауважимо, що саме такі ігри вважаються найскладнішими для дітей, оскільки вони змушують їх говорити про речі, з якими дошкільники не взаємодіють у момент мовлення. Словесні ігри активізують пізнавальну діяльність вихованців, сприяють розвитку їхніх когнітивних процесів, зокрема пам'яті, мислення, уяви та мовлення. У процесі виконання мовленнєвих завдань діти вчаться застосовувати здобуті знання у нових контекстах, інтегрувати їх у власний життєвий досвід, а також формулювати думки чітко, логічно та послідовно. Прикладами таких ігор можуть бути: «Відгадай предмет за описом», «Опиши – я відгадаю», «Три ознаки», «Схожий – не схожий», «Хто більше назве?», «Назви одним словом», «Скажи навпаки», «Назви інакше» і т.п. [4; 5].

Окрім дидактичних ігор, у роботі з дітьми старшого дошкільного віку використовують сьогодні й інтелектуальні ігри та логічні вправи. Спрямовані на активізацію мислення, розвиток умінь аналізувати, порівнювати, узагальнювати та встановлювати логічні зв'язки, вони сприяють формуванню у дітей навичок міркування і вчать їх використовувати набуті знання у нових умовах, що є важливою складовою розумового виховання у дошкільному віці.

Так, розвитку розумових здібностей вихованців сприяють інтелектуальні ігри О. Нікітіної та Б. Нікітіна. Створені подружжям педагогів-практиків, вони передбачають використання різноманітних кубиків, цеглинок, квадратів та конструкторських елементів, що виступають матеріальною основою для організації пізнавальної діяльності дітей. Завдяки чіткій структурі та поступовому ускладненню завдань, ці ігри розвивають просторове мислення, увагу, зорову пам'ять, а також формують умінь аналізувати, планувати дії та знаходити нестандартні рішення. Прикладами ігор, які доцільно використовувати у роботі з дітьми шостого року життя, є ігри «Танграм», «Склади візерунок» та «Кубики для всіх» [7].

Значні можливості для розумового виховання дітей старшого дошкільного віку містять й інтелектуальні ігри В. Воскобовича («Геоконт», «Диво-хрестики 2», «Квадрат Воскобовича»). Орієнтовані на формування таких інтелектуальних умінь, як аналіз, синтез, узагальнення, встановлення просторових і кількісних зв'язків, розвиток креативного мислення та здатності до самостійного відкриття нових знань, вони поєднують у собі елементи гри, конструювання та логічного моделювання, що сприяє активному залученню вихованців до пізнавальної діяльності та забезпечує глибоке занурення у гру (без втрати уваги та емоційного підйому) [2].

Дієвим засобом активізації мислення вважаємо блоки З. Дьєнеша. Цей дидактичний матеріал

створений з урахуванням особливостей когнітивного розвитку дітей дошкільного віку і представлений автором у вигляді 48 геометричних фігур, що відрізняються за формою (кола, трикутники, квадрати, прямокутники), кольором (червоні, сині, жовті), розміром (великі та малі) і товщиною (товсті й тонкі). Маніпулюючи цими елементами, діти вчаться аналізувати та порівнювати, виокремлювати істотні ознаки та враховувати їх при групуванні чи класифікації об'єктів, встановлювати логічні зв'язки та розв'язувати елементарні пізнавальні завдання [1].

Варто відзначити, що діти старшого дошкільного віку із задоволенням виконують різноманітні завдання (вправи) з блоками: доповнюють або завершують логічні ряди, викладають фігури за принципом гри «Доміно», створюють площинні зображення знайомих об'єктів (наприклад, машин, паровозів, будинків, веж тощо). Особливий інтерес у них викликає пошук фігур за картками-схемами (картками-властивостями за З. Семадені), а також складання власних карток, що сприяє розвитку здатності до моделювання і заміщення властивостей, умінь кодувати та декодувати інформацію, а також розв'язувати логічні задачі з елементами заперечення.

З-поміж інших наочних засобів, що сприяють розумовому розвитку дітей шостого року життя, ефективними є й палички Дж. Кюїзенера. Якщо блоки З. Дьєнеша стимулюють розвиток умінь аналізувати, порівнювати, узагальнювати та класифікувати об'єкти за ознаками, то палички Дж. Кюїзенера розкривають перед дітьми можливості усвідомлення взаємозв'язків, закономірностей, співвідношень частини й цілого, що є важливими складовими розумової діяльності [11].

У процесі взаємодії з цим матеріалом вихованці не лише опановують базові логічні операції (наприклад, порівняння, групування та серіацію), але й розвивають просторове мислення, довільну увагу, здатність до планування та когнітивного прогнозування, що є передумовою успішності їх подальшого навчання у школі.

Слід підкреслити, що палички Дж. Кюїзенера є універсальним дидактичним матеріалом, який може ефективно використовуватися як під час організованої навчальної діяльності, так і в процесі самостійної творчої чи конструктивної активності дітей, що істотно розширює спектр їх освітнього застосування. У процесі створення різноманітних конструкцій (від простих площинних візерунків до складніших об'ємних композицій) у дітей активізується просторове мислення, розвивається здатність до моделювання, формуються навички планування послідовності дій, аналізу результатів і внесення коректив. Така форма діяльності сприяє розвитку когнітивної гнучкості, винахідливості та інтелектуальної самостійності, які є важливими

компонентами розумового розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Схожі можливості для розвитку розумових здібностей вихованців старших вікових груп мають і інші матеріали для конструювання. Зокрема, будівельні набори (дерев'яні, пластмасові, металеві), що дозволяють моделювати об'ємні об'єкти з урахуванням просторових характеристик, вчать дітей не тільки орієнтуватися у тривимірному просторі, а дотримуватись заданих параметрів і технічних умов побудови. У процесі такої діяльності формуються навички аналітичного мислення, уміння враховувати зв'язки між частинами цілого, розуміти принципи конструктивної доцільності та стабільності.

Робота з папером, картоном, природними та залишковими матеріалами, виготовлення з них як простих аплікацій, так і об'ємних моделей, сприяє розвитку у вихованців сенсорного сприймання, здатності до порівняння та класифікації об'єктів за формою, розміром, фактурою. У процесі виконання конструктивних завдань діти вчать планувати власну діяльність, добирати матеріали відповідно до задуму та дотримуватись послідовності дій. А ще конструювання з цих матеріалів сприяє розвитку у вихованців дрібної моторики, що стимулює розвиток у них психічних процесів і інтелекту [9].

Важливе місце у системі засобів розумового виховання дітей старшого дошкільного віку займають й експерименти та досліди. Вони активізують пізнавальну діяльність вихованців та стимулюють розвиток допитливості, сприяють формуванню логічного мислення та вчать висловлювати свої думки й аргументувати власну точку зору. Безумовною перевагою цих засобів є й те, що вони поглиблюють знання дітей про навколишній світ, розвивають інтерес до природних явищ і процесів та формують наукову картину світу [6].

Зазначимо, що старші дошкільники дуже люблять досліджувати та експериментувати. Вони з задоволенням вивчають прості хімічні реакції (наприклад, реакцію соди і оцету під час експериментів «Магічний вулкан» та «Пожвавимо мармеладних черв'ячків»), проводять досліди з водою («Калюжа з крапельок», «Розчинимо у воді», «Очистимо воду»), повітрям («Рух повітря», «Вага повітря», «Повітря під водою», «Кулька у пляшці»), ґрунтом («Повітря у ґрунті», «Пропускна властивість ґрунту», «Рихлий та твердий ґрунт»); з цікавістю спостерігають за життєвим циклом метелика чи мурашок у спеціальних контейнерах або ростом рослин з насіння, уважно вимірюючи і фіксуючи всі зміни, що відбуваються.

Маніпулюючи об'єктами живої та неживої природи, предметами та матеріалами рукотворного світу, діти у простій та цікавій формі пізнають їх властивості, вчать помічати зміни, які відбуваються з ними під впливом тих чи інших факторів,

встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, висувати припущення, робити узагальнення та логічні висновки. Експериментуючи та досліджуючи, діти навчаються через практичний досвід, що сприяє кращому засвоєнню ними інформації і полегшує розуміння ними елементарних наукових понять та фактів.

Не менш важливим інструментом розумового виховання старших дошкільників вважаємо й дитячу літературу. Вона не тільки ознайомлює дітей з явищами навколишнього світу та допомагає сформувати програмові знання, але й впливає на розвиток психічних процесів, зокрема уяви (книги знайомлять дітей з різними культурами, місцями та ситуаціями, які вони не можуть побачити у реальному житті, що розширює світогляд і стимулює дитячу уяву), логічного мислення (літературні твори з чіткою сюжетною лінією, загадками, повторюваними елементами або логічною послідовністю подій формують у дітей здатність до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, уміння робити припущення щодо розвитку сюжету, порівнювати поведінку персонажів, оцінювати їхні рішення), мовлення (дитячі книги містять різноманітні слова та вирази, читання та повторення яких сприяє збагаченню словникового запасу вихованців) [10]. У процесі слухання та обговорення художніх творів дошкільники засвоюють моделі соціально прийнятної поведінки, вчать аналізувати вчинки персонажів, оцінювати їхні мотиви та наслідки дій. Такий вид пізнавальної активності стимулює розвиток рефлексивного мислення, формує здатність до узагальнення, логічного міркування та прогнозування, що є складовими компонентами вищих психічних функцій.

Висновки. Отже, як бачимо, сьогодні існує широкий спектр засобів розумового виховання дітей старшого дошкільного віку. Усі вони відповідають віковим особливостям дітей, є цікавими для них і результативними для педагогів. Застосування такого дидактичного інструментарію сприяє активізації пізнавальної діяльності вихованців, формуванню у них системи знань про навколишні предмети і явища, розвитку здатності аналізувати отриману інформацію, встановлювати логічні зв'язки та робити умовиводи, а також формуванню самостійності, допитливості та стійкої мотивації до пізнання. Раціональне використання цих засобів у поєднанні з особистісно орієнтованим підходом створює оптимальні умови для розвитку інтелектуального потенціалу дітей старшого дошкільного віку, що є важливою передумовою для подальшого успішного навчання їх у школі, формування стійкого інтересу до пізнавальної діяльності та здатності до самостійного мислення.

Варто зазначити, що проведене дослідження не вичерпує порушеної проблеми. Перспективами подальшого наукового пошуку є вивчення

зарубіжного досвіду розумового виховання дітей старшого дошкільного віку, зокрема аналіз дидактичного інструментарію, який активно використовується в освітніх системах європейських країн з метою формування інтелектуальних умінь і когнітивної самостійності дошкільників.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Васильєва-Вертелецька Л. Використання логічних блоків Дьєнеша для інтелектуального розвитку дошкільників. *Досвід роботи вихователя закладу дошкільної освіти : традиційні підходи та інновації* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 19 трав. 2020 р.). Ужгород, 2020. Ч. II. С. 223-227.
2. Газіна І. О. Розвиток інтелектуальних здібностей у дітей дошкільного віку засобами педагогічних інновацій В. Воскобовича. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі*. 2017. № 1. С. 50-53.
3. Литвин В. В. Розумове виховання дітей старшого дошкільного віку. URL : <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/Dysertatsiia-Lytvyn-VV-Ost.pdf> (дата звернення : 20.05.2025).
4. Манжелій Н. М., Снісар Ю. І. Використання дидактичної гри у процесі розумового виховання дошкільників. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі*. 2020. № 4. С. 122-128.
5. Панасенко Д. О., Єнгаличева І. В. Дидактичні ігри : поняття та види. *Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2018»* : зб. матеріалів XX Всеукр. наук. конф. молод. учених (м. Черкаси, 19-20 квіт. 2018 р.). Черкаси, 2018. С. 401-403.
6. Полевикова О. Б., Швець Т. А. Організація пошуково-дослідницької діяльності в дошкільлі. Харків : Основа, 2018. 109 с.
7. Русіна К. С. Особливості використання інтелектуальних ігор Б. Нікітіна у роботі з дітьми дошкільного віку. *Дошкільна освіта у сучасному соціокультурному просторі*. 2019. № 3. С. 166-169.
8. Слишай І. О., Марєєва Т. В. Розвиток розумових здібностей дошкільників засобом дидактичних ігор. *Scientific Problems and Options for Their Solution* : materials IX International scientific and practical conference, (Bucharest, February 7-9, 2024). Bucharest, 2024. P. 224-227.
9. Федорович А., Савченко Л. Конструювання як засіб розвитку мислення дітей дошкільного віку. *Молодь і ринок*. 2020. № 3-4. С. 63-69.
10. Чирва І., Сиваш С. Художня література як засіб ознайомлення дошкільників з довкіллям. *Актуальні проблеми педагогічної освіти : новації, досвід та перспективи* : зб. тез доп. IV Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю (м. Запоріжжя, 20 квіт. 2024 р.). Запоріжжя, 2024. С. 207-209.
11. Як працювати з паличками Кюїзенера. URL : <https://kidis.ua/media/products/documents/622.pdf> (дата звернення : 21.05.2025).